

УДК 94(420:540) «179/180»

Д. В. Марченко

АМРИТСАРСЬКИЙ ДОГОВІР 1809 РОКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК БРИТАНСЬКО-СИКХСЬКИХ ВІДНОСИН

Вивчення історії колоніалізму не втратило актуальності і в наш час, оскільки і зараз у світі зберігаються території, які не мають механізму самоуправління, а окремі наслідки деколонізації ще досі нагадують про себе проявами сепаратизму та спалахами тероризму. Водночас, саме з інституту колоніалізму бере свій початок такий феномен як неокolonіалізм, що на сьогоднішній день багато в чому визначає тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин.

Одним з регіонів, де наслідки колоніалізму сьогодні найбільш відчутні, є Центральна Азія. Становище у цьому регіоні дуже нестабільне, наразі в його межах триває латентний військовий конфлікт за участю ультрарадикального ісламського руху «Талібан» та міжнародних сил сприяння безпеці під проводом НАТО. Підйом ісламського радикалізму, що спостерігається на території Центральної Азії, є загрозою стабільності на глобальному рівні. Усе це викликає підвищену увагу світового співтовариства до територій, прилеглих до зони конфлікту, зокрема Пенджабу. Аналіз ролі та місця Пенджабу, одного з найбільш проблемних регіонів сучасної Індії, на світовій шахівниці не був би повним без розуміння специфіки процесів, які відбувалися на цій території у минулому.

Одним із «класичних» прикладів колоніалізму є експансія Великобританії у Пенджабі у ХІХ ст. Саме цей регіон увійшов в аннали історії як один з найбільш пріоритетних напрямків колоніальних устремлінь Британської імперії на Сході. Правлячі кола Туманного Альбіону прагнули приєднати до своїх володінь багаті на природні ресурси та дешеву робочу силу території та використовувати їх як джерела сировини і ринки збуту для своєї промислової продукції. При цьому одним з найбільш показових епізодів експансії англійців у цьому регіоні були їхні взаємини з державою сикхів.

Актуальність вивчення зазначеної проблематики зумовлена ще й тим, що вивчення ролі та місця Сикхської держави у зовнішній політиці Великобританії у період з кінця ХVІІІ ст. до 1849 р. представлена у вітчизняній науковій літературі побіжно, зокрема у підручнику «Нова історія Азії та Африки» В. Головченка та В. Рубеля [1]. Деякі роботи, присвячені цій темі, зустрічаються у радянській історіографії. Серед них слід назвати праці В. І. Кочнева, Е. Л. Штейнберга, Н. А. Халфіна [2]. Також деякі аспекти цього питання висвітлені в роботах з історії Індії та узагальнюючих працях з нової історії країн Азії та Африки [3].

У той же час, зарубіжні історики, зокрема, британські, приділили цьому питанню значно більше уваги. Найбільш цікаві роботи, на наш погляд, вийшли з-під пера Х. Т. Принсеп, Дж. Д. Каннінгема, Л. Гріффіна, Х. Д. Треваскіса, Ч. Гофа, А. Д. Іннес, У. П. Ендрю та Б. З. Ніджара [3]. Тим не менш, деякі проблеми політики Туманного Альбіону на північно-західному кордоні Британської Індії, зокрема вплив Амрітсарського договору 1809 р. на розвиток британсько-сикхських відносин, і досі потребують більш глибокого вивчення.

Пенджаб – природний та історичний регіон в Південній Азії, який завдяки своєму географічному положенню завжди відігравав велику роль у політиці держав, до складу яких він входив, або з якими межував. Значний за географічними розмірами, з високорозвиненим землеробством та іригаційними системами, декількома густонаселеними містами – центрами торгівлі та ремесел, на початку XIX ст. Пенджаб викликав великий інтерес у архітекторів зовнішньої політики Великобританії, адже він міг стати як ринком збуту для промислових товарів Імперії, так і постачальником продовольства для Ост-Індської компанії.

Втім, ці моменти не були визначальними під час формування зовнішньополітичного курсу Великобританії щодо цього регіону. Основна увага все ж таки приділялася його геополітичному розташуванню. Пенджаб прилягає до північно-західної окраїни Індії, де знаходяться гірські перевали, що з'єднують півострів Індостан з Афганістаном. З одного боку, володіння цим краєм було необхідне для успіху британської експансії на захід – у бік Афганістану, Ірану та Середньої Азії, а з іншого – він потенційно міг служити перепорою у випадку агресії з боку Персії, Російської Імперії чи Афганістану.

Починаючи з моменту встановлення дипломатичних відносин із державою сикхів і до моменту надання Уайтхоллом незалежності Індії, Пенджаб займав одне з ключових місць у «Східній політиці» Британської імперії. Особливий інтерес у зв'язку з цим становлять події, пов'язані з підписанням Амрітсарського договору 1809 р., укладеного між Чарльзом Т. Меткалфом (1785–1846), представником британської Ост-Індської компанії та махараджею Пенджабу.

Приводом для його підписання була ймовірна загроза північно-західному кордону Британської Індії з боку Франції. Цей договір передбачав собою визначення річки Сатледж в якості східного кордону держави Лева Пенджабу. Внаслідок цього Туманний Альбіон взяв під свій контроль усі території між р. Ямуна та р. Сатледж. Окрім цього, британці отримали буферну державу у вигляді Пенджабу, яка була міцною перепорою на шляху до їхніх володінь. Натомість, сикхський правитель мав відмовитися від свого задуму – об'єднання усіх сикхських князівств під владою пенджабського махараджи. Керуючись принципом «розділяй і володарюй», британські посадовці підштовхували сикхів до активної експансіоністської політики щодо Афганістану, послаблюючи у

такий спосіб обидві ці держави та зберігаючи вигідний їм баланс сил у регіоні.

Початок розвитку англо-сикхських відносин пов'язаний з ім'ям першого правителя Сикхської держави – махараджею Ранджит Сінгхом (1780–1839). У XVIII ст. більшість сикхів жили в Пенджабі – етнічно різноманітній області, до складу населення якої входили також мусульмани, індуїсти, джайни тощо. У цей період сикхи в Пенджабі були згруповані в 12 князівств-місаль, якими правили Сардари – колишні військові ватажки часів воєн з Моголами, афганськими завойовниками і племенами. У 1797 р. Р. Сінгх став вождем одного з сикхських племен – Сукерчакья після смерті батька, Махан Сінгха (1760–1792), який очолював однойменний місаль [4, с.425].

Після приходу до влади молодий Сінгх почав активно приєднувати до свого володіння окремі місалі Пенджабу і вже у 1799 р. захопив місто Лахор, столицю регіону. Згодом, у 1802 р. він окупував Амрітсар – священне місто сикхів, яке водночас було великим комерційним центром, а також підкорив ряд дрібніших сикхських та пуштунських князівств. У союзі зі своєю тещею Сада Каур (1762–1832), правителькою місалю Канхея і прибічником – Фатех Сінгхом (1784–1837), головою місалю Ахлувалія, Р. Сінгх систематично та ефективно втілював у життя політику поглинання територій малих правителів Пенджабу [4, с.128].

Втім, Пенджабський монарх зазнав невдачі при спробах приєднати сикхські князівства, які межували з британськими володіннями в Індії і поширити свою владу на територію, розташовану між р. Сатледж і р. Ямуна у період з 1806 по 1809 рр. Махараджа очолив три походи в області, розташовані на лівому березі річки Сатледж. Він примусив ряд дрібних джатських князів, що володіли землями між Сатледжем і Ямуною, визнати його верховний суверенітет. Однак керівництво Ост-Індської компанії, побоюючись росту могутності Сикхської імперії, зав'язало зносини з деякими із цих феодалських князів з метою створити «п'яту колону» на території Пенджабу і підбурити їх до заколоту проти Р. Сінгха.

Крім того, британці вдалися і до методів прямого впливу на своїх опонентів. Так, приблизно у цей же час Лорд Мінто Гілберт Елліот (1751–1814), генерал-губернатор Індії (1807–1813) через свого посла – молодого офіцера Чарльза Феофіла Меткалфа висунув Р. Сінгху ультимативні вимоги, а саме: обмежитися завоюванням територій по правому березі р. Сатледж [5, с.511].

У 1808 р. дипломатична місія на чолі з Ч. Меткалфом була направлена генерал-губернатором до столиці Пенджабу – Лахору, щоб перешкодити Р. Сінгху об'єднати під своєю владою увесь регіон і «нацькувати» його на Афганістан. Британський уряд оголосив усі князівства, що знаходилися на схід від р. Сатледж, під «заступництвом» Ост-Індської компанії. Ця декларація була підкріплена раптовим

просуванням британських військ в район м. Лудіана, на березі Сатледжа. Р. Сінгх висловив протест, посилаючись на договір про дружбу і співпрацю з Ост-Індською компанією 1806 р., згідно з яким кордоном британських володінь є не Сатледж, а Ямуна.

Вороже ставлення британської влади, неможливість протистояти збройним силам Його Величності, а також побоювання, що вожді сикхів на нещодавно завойованих територіях спробують скористатися його важким становищем та піднімуть повстання, змусили Р. Сінгха погодитися з вимогами Лорда Мінто. Це було зафіксовано договором, укладеним 25 квітня 1809 р. в місті Амрітсарі (неподалік від Лахора), який він підписав з представником британського уряду Ч. Меткальфом [6, с.150]. Цим документом р. Сатледж була визнана кордоном володінь Р. Сінгха. Крім того, монарх Пенджабу зобов'язався утримувати на займаних ним або його васалами землях на лівому березі цієї річки «лише таку кількість військ, яка необхідна для підтримання внутрішнього порядку». Британці, зі свого боку, зобов'язалися не посягати на територію і населення, підпорядковані Р. Сінгху [7, с.42].

Одночасно у договорі зазначалося, що Р. Сінгху надається «повна свобода дій в областях на північ і захід від р. Сатледж, в чому британці обіцяли йому своє сприяння» [8, с.274]. Межі цієї території навмисне не були визначені. Амрітсарський договір, таким чином, не тільки розширяв межі володінь Великобританії в Індії та перешкодив об'єднанню пенджабських племен, а й створював передумови для зіткнення Сикхської імперії з Афганістаном.

Таку точку зору розділяє і індійський історик Н. К. Сінха. Зокрема, він акцентує увагу на тому, що «у бесіді з главою Пенджабу Меткальф намагався привернути його увагу саме до розвитку експансії «на північ і захід» [9, с.28]. Там, «на півночі і заході», лежали землі афганських племен. Спроби Р. Сінгха затвердити тут свій вплив неминуче мали призвести (і згодом призвели) до загострення відносин між Пенджабом і Афганістаном. До цього ж часу (приблизно 1808–1809 рр.) відноситься і початок британської експансії в Афганістані.

Таким чином, внаслідок підписання Амрітсарського договору британські володіння поширилися далеко на захід, наблизившись впритул до Пенджабу. Але цей успіх далеко не вичерпував експансіоністської програми британців. Підписуючи Амрітсарський договір, Уайтхолл закладав підвалини для того, щоб послабити вплив сикхської держави у регіоні та продовжити експансію на захід у бік Афганістану, шляхом опосередкованого розпалювання ворожнечі між своїми конкурентами за гегемонію у Центральній Азії.

Проведене дослідження наочно показує, що подальше вивчення «сикхського питання» потребує більш детального висвітлення багатьох його аспектів, насамперед, специфіки британсько-сикхських відносин у цьому регіоні в ХІХ ст., розгляду справжніх причин загострення

проблеми у другій половині ХХ ст. і пошуку можливих шляхів його врегулювання у наш час.

Список використаної літератури

1. **Головченко В. І.** Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець ХІХ – друга третина ХХ ст.) : навч. посіб. / В. І. Головченко, В. А. Рубель. – К. : Либідь, 2010. – 520 с. 2. **Див., напр.** : Кочнев В. И. Государство сикхов и Англия / В. И. Кочнев. – М. : «Наука», 1968. – 173 с.; Халфин Н. А. Провал британской агрессии в Афганистане (ХІХ в. – начало ХХ в.) / Н. А. Халфин. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 208 с.; Штейнберг Е. Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. (От французской буржуазной революции до Второй мировой войны) / Е. Л. Штейнберг. – М. : Воениздат, 1951. – 212 с. 3. **Див., напр.:** Синха Н. К. История Индии / Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи; пер. с англ. Л. В. Степанова, И. П. Ястребовой и Л. А. Княжинской. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1954. – 441 с.; Новая история стран Азии и Африки. ХVІ–ХІХ вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений / под ред. А. М. Родригеса : в 3 ч. – М. : ВЛАДОС, 2004. – Ч.2. – 463 с. 4. **Див., напр.** : Prinsep J. Essays on Indian Antiquities: Historic, Numismatic, and Palæographic / J. Prinsep, H. Prinsep // E. Thomas. – L. : J. Murray, 1858. – 336 p.; Cunningham J. D. A history of the Sikhs: from the origin of the nation to the battles of the Sutlej / J. D. Cunningham. – L. : J. Murray, 1853. – 473 p.; Griffin L. H. The Punjab chiefs / H. Griffin, W. Conran, H. Craik, C. Massy. – Lahore, 1865. – 426 p.; Trevaskis H. K. The land of the five rivers: an economic history of the Punjab from the earliest times to the year of grace 1890 / H. K. Trevaskis. – L. : Oxford University Press, 1928. – 372 p.; Gough C. Sikhs and the Sikh wars: the rise, conquest, and annexation of the Punjab state / C. Gough, A. Innes. – L. : A. D. Innes & Co., 1897. – 14 p.; Major A. J. Return to empire: Punjab under the Sikhs and British in the midnineteenth century / A. J. Major. – N.Y : Sterling Publishers, 1996. – 247 p.; Douie J. Panjab, North-West Frontier Province and Kashmir / J. Douie. – Cambridge : at the University press, 1916. – 373 p. 5. **Антонова К. А.** История Индии / К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский – М. : Мысль, 1979. – 608 с. 6. **Kasturi N.** History of the British Occupation of India / N. Kasturi, B. D. Basu. – Calcutta: R. Chatterjee, 1920 – 268 p. 7. **Traite** avec Randjit Singh, le radjah de Lahore, date, 25 april 1809 // de Jancigny D. Inde / D. de Jancigny, X. Raymond. – P.: Fermin Didot Freres, Editeurs, 1845. – P.42. 8. **Миссия** дружбы: пребывание Н. А. Булганина и Н. С. Хрущева в Индии, Бирме, Афганистане. Выпуск первый. Документы. – М. : Изд-во газеты «Правда», 1956. – 383 с. 9. **Sinha N. K.** Ranjit Singh / N. K. Sinha. – Calcutta: A. Mukherjee, 1951. – 215 p.

Марченко Д. В. Амрітсарський договір 1809 року та його вплив на розвиток британсько-сикхських відносин

Стаття присвячена вивченню початкового періоду становлення політики Великої Британії щодо Пенджабської держави. Автор аналізує події, які пізніше призвели до британо-сикхського протистояння в цьому регіоні. Особлива увага приділяється висвітленню історичних фактів, пов'язаних з процесом підписання Амритсарського договору 1809 р. між Британською імперією та сикхською державою Ранджит Сингха у період заключного етапу експансії правлячих кіл Альбіону у північно-західній Індії. Автор доходить висновку, що укладення Амритсарської угоди заклало основу для подальшої експансії Великої Британії в Центральній Азії.

Ключові слова: колоніалізм, британсько-сикхські відносини, Амритсарський договір, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Марченко Д.В. Амритсарский договор 1809 года и его влияние на развитие британо-сикхских отношений

Статья посвящена изучению начального периода становления политики Великобритании в отношении Пенджабского государства. Автор анализирует события, которые позже привели к британо-сикхскому противостоянию в этом регионе. Особое внимание уделяется освещению исторических фактов, связанных с процессом подписания Амритсарского договора 1809 г. между Британской империей и сикхским государством Ранджит Сингха в период заключительного этапа экспансии правящих кругов Альбиона в северо-западной Индии. Автор приходит к заключению, что подписание Амритсарского договора заложило основу для дальнейшей экспансии Великобритании в Центральной Азии.

Ключевые слова: колониализм, британо-сикхские отношения, Амритсарський договір, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Marchenko D. V. Treaty of Amritsar of 1809 and its influence on the development of British-Sikh relations

This article is dedicated to the studying of initial period of the British policy to the Punjab state. Author analyses the events which became the basis of the confrontation between Sikhs and Great Britain in this region. The special attention is given to coverage of the historic facts connected with process of signing of the Treaty of Amritsar of 1809 between British Empire and Ranjit Singh Sikh state in the final stage of expansion of ruling circles of Albion in North-West India. The author comes to the conclusion that owing to signing of the Treaty of Amritsar basement for further expansion of Great Britain in Central Asia was founded.

Key words: colonialism, British-Sikh relations, Treaty of Amritsar, foreign policy, international relations.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.